

Ülkər BAXŞIYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: ulker.baxsiyeva@mail.ru

ORCID İD 0000-0002-5994-2356

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2023.1.110>

NİZAMİNİN “LEYLİ VƏ MƏCNUN” POEMASINDA MƏHƏBBƏT DASTANÇILIQ ƏNƏNƏLƏRİNİN İZLƏRİ

Açar sözlər: Nizami, məhəbbət dastanı, iz, ənənə, Şərq

SUMMARY

Ulkar BAKSHIEVA

TRACES OF LOVE EPIC TRADITIONS IN NIZAMI'S POEM "LEYLI AND MAJNUN"

Nizami was a poet attached to his nationality, homeland, clan with all his soul. In his poem "Leyli and Majnun", Nizami expressed his clear national-ethnic, political-ideological approach to the problem of Turkishness. He showed how high his thoughts about Turkish language identity, Turkish national identity, and Turkish literary-aesthetic identity were for him. For this reason, it is possible to hear the influences of the Turkish folklore tradition throughout the entire "Khamse" work, especially in the "Leyli and Majnun" poem. The characteristics of Azerbaijani love stories were used in the masnavi. The poet gave ample space to benefit from the traditions of the plot and image in the love stories. Like the foundation of the love stories, the plot of the "Leyli-Majnun" story is also connected with mythology, which is the foundation of human thought, the initial beginning.

The story of "Leyli and Majnun" was native to Eastern peoples from a mythical point of view, and it became a pan-Eastern plot, engraved in the memories of different peoples.

Key words: Nizami, love story, track, tradition, East

РЕЗЮМЕ

СЛЕДЫ ЛЮБОВНЫХ ЭПИЧЕСКИХ ТРАДИЦИЙ В ПОЭМЕ НИЗАМИ «ЛЕЙЛИ И МЕДЖНУН»

Низами был художником, который всей душой был привязан к своему народу, родине, селу и роду. Низами в поэме «Лейли и Меджнун» в проблеме тюркизма открыто выразил свое отношение к национально - этнической, политической идеологии. Он показал, насколько высоки для него его мысли о тюркской языковой, тюркской национальной, тюркской литературно-эстетической личности. По этой причине влияние тюркской фольклорной традиции можно увидеть во всех произведениях «Хамса», особенно в поэме «Лейли и Меджнун».

В маснави использованы особенности азербайджанских любовных историй. Чтобы воспользоваться традиционными сюжетами и образами в любовных дастанах, поэт отвел им большое место. Подобно основе любовных эпосов, и сюжет повести «Лейли-Меджнун» изначально связан с мифологией, которая является фундаментом человеческой мысли. История «Лейли и Меджнун» с точки зрения мифа была близка для восточных народов и стала общевосточным сюжетом, запечатлевшимся в памяти разных народов.

Ключевые слова: Низами, история, любви, грех, традиция Восток.

Giriş. Nizami bütün ruhu ilə, canı ilə öz xalqına, vətəninə, elinə-obasına bağlı sənətkar olmuşdur. Nizami “Leyli və Məcnun” poemasında türklük probleminə özünün açıq-aydın milli-etnik, siyasi-ideoloji yanaşmasını ifadə etmişdir. O, türk dil kimliyi, türk milli kimliyi, türk ədəbi-estetik kimliyi haqqındakı düşüncələrinin onun üçün nə qədər ali səviyyədə olduğunu göstərmişdir. Bu səbəbdən bütün “Xəmsə” yaradıcılığı boyu, xüsusilə də, “Leyli və Məcnun” poemasında türk folklor ənənəsinin təsirlərini duymaq mümkündür. Məsnəvidə Azərbaycan məhəbbət dastanlarının xüsusiyyətlərindən istifadə olunmuşdur. Şair məhəbbət dastanlarındakı süjet və obraz ənənələrindən bəhrələnməyə geniş yer vermişdir. Məhəbbət dastanlarının bünövrəsi kimi, “Leyli-Məcnun” hekayətinin süjeti də bəşəri düşüncənin bünövrəsi, ilkin başlanğıcı olan mifologiya ilə bağlıdır. “Leyli və Məcnun” hekayəsi Şərq xalqları üçün mifik baxımdan doğma idi və müxtəlif xalqlar arasında yaddaşlara həkk olaraq ümumşərq süjetinə çevrilmişdir.

Tədqiqat. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə bütün dünya ölkələrinin ədəbiyyatşünas alimlərini, tədqiqatçıları öz fəvqünə ala bilən, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarındandır. Nizami sənəti əsrlər, illər boyu təhlil olunub araşdırılmasına baxmayaraq bitib-tükənməyən sehrli xəzinədir. Nizami yaradıcılığının özəlliyi onun orijinallığında, hər zaman aktuallığındadır. Şairin toxunduğu bəşəri və fəlsəfi ideyalar hər zaman cəmiyyəti düşündürən məsələlər olmuşdur. Nizami bütün ruhu ilə, canı ilə öz xalqına, vətəninə, elinə-obasına bağlı sənətkar olmuşdur. Bu səbəbdən də bütün “Xəmsə” yaradıcılığı boyu türk folklor ənənələrinin elementləri duyulur. Nizami yaradıcılığında türk folklor ənənəsindən istifadə baxımından “Leyli və Məcnun” məsnəvisi xüsusilə seçilir. Məsnəvidə Azərbaycan məhəbbət dastanlarının xüsusiyyətlərindən istifadə olunmuşdur. Şair məqsədli şəkildə süjet və obraz ənənələrindən bəhrələnməyə geniş yer vermişdir. Nizami Gəncəvi bununla öz türk kimliyini və türk dilinə münasibətini vurğulamaq istəmişdir.

“Leyli və Məcnun” poemasının mövzusu xalq ədəbiyyatı ilə bağlıdır. Çingiz Sasaniana görə, “Leyli və Məcnun” dastanının harada və nə vaxt yaranması ilə bağlı bir neçə versiya olmuşdur. Bir fikir belədir ki, dastan VII əsrin ikinci yarısında Ərəbistanda meydana gəlmişdir. Bu barədə məşhur sovet alimləri akademik İ.Y. Kraçkovski və Y.E. Bertels geniş tədqiqat aparmışlar. İkinci versiya belədir ki, “Leyli və Məcnun” dastanı ərəblərdən də əvvəl qədim asurilərə məlum imiş [8, s. 24]. Bu fikri iddia edənlər isə E. Dunayevski və Y.Z. Şirvani olmuşdur.

Bu hekayət Şərq xalqları içində sevilib və geniş yayılmış, ona hər xalqın epik təfəkküründən fərqli bədii-estetik boyalar əlavə olunmuşdur. Ədəbiyyat tarixində bu mövzu daha çox ərəb əfsanəsi kimi tanınır.

Maral Yaqubovaya görə, “Leyli və Məcnun” hekayəsi hər şeydən öncə bəşərin yaddaşına əbədi hopmuş, müqəddəsləşmiş, əfsanəyə, rəvayətə çevrilmiş bir məhəbbət hekayəsidir”. Tədqiqatçının fikirlərinə görə, xalq tərəfindən yaradılan hər hansı bir süjet əvvəlcə xalqın yaddaşında möhkəmlənir, sonra nəsillərdən-nəsillərə ötürülür. Bu nümunələr yazılı tarixi salnamə şəklində düşükdən sonra ədəbiyyat tərəfindən mənimsənilir. Bir-birilə zəncirvari şəkildə bağlı olan bu prosesdə həmin nümunələr ədəbi yaddaşda möhkəmlənir. Sonra incəsənətin digər növləri ilə paylaşılır: rəssamlıq, musiqi, kino, teatr kimi sahələrdə də yeni-yeni Leyli və Məcnunlar peyda olmağa başlayır və bu yenidən yaranma prosesi bu günə kimi davam edir [10, s. 78].

M.Yaqubovanın fikirlərini dərinlən təhlil etsək, iki məqam diqqətimizi çəkər. Birincisi, “Leyli və Məcnun” xalqların yaddaşına əbədi həkk olunmuş məhəbbət hekayəsidir. İkincisi, “Leyli və Məcnun” mövzusu əsrlər, illər keçsə belə, ədəbiyyat və incəsənətdə hər zaman müraciət olunan mövzulardandır və yenidən yaranmaqda davam edir.

“Leyli-Məcnun” süjetinin qədim tarixə malik olması, ədəbiyyat tarixində bu günümüzdə qədər aktuallığını itirməməsi onun mifik düşüncənin ən ilkin qatı – mifologiya ilə bağlı olmasından irəli gəlir. Bu əfsanənin mövzusu, obrazları, süjeti xalq tərəfindən müqəddəsləşdirilmişdir. Xalq onu kollektiv yaddaşına əbədi olaraq həkk etdirmişdir. Çünki yalnız mifoloji arxetiplər insan düşüncəsinin ayrılmaz parçası kimi düşüncədə daimi yaşamaqda və zamanla aktuallaşaraq özünü göstərməkdə davam edir. Məhz buna görə də, “Leyli-Məcnun”un süjeti bəşəri düşüncənin bünövrəsi, ilkin başlanğıcı olan mifologiya ilə bağlıdır.

H.Araslı “Leyli və Məcnun”un şifahi xalq yaradıcılığının məhsulu olması fikrini əsaslandırılmış və müdafiə etmişdir. H.Araslının “Leyli və Məcnun” mövzusu ilə bağlı dediyi “onu xalq yaratmış və ərəb şifahi poeziyasında müxtəlif variantlarda yaşatmışdır” [2, s. 198] fikirləri yuxarıdakı yanaşmamız ilə üst-üstə düşür. Belə ki, alimə görə, bəzi tədqiqatlarda bu süjetin bilavasitə mifik mənşəli olması təsdiq edilir. Məsələn, Yusif Ziya Şirvani qeyd edir ki, “Leyli və Məcnun” haqqındakı hekayə dərin keçmişlərə, xristianlığa qədərki dövrə, bütpərəstlik mədəniyyətinin son parlayış dövrünə qədər kök atmışdır” [9, s. 114].

Müəllifin “bütpərəstlik mədəniyyəti” ifadəsi bilavasitə mifologiya deməkdir. “Leyli-Məcnun” süjetinin mifologiyaya bağlılığının göstəricisi isə onun folklorda geniş yayılması, variantlaşmasıdır.

Mifologiya, tədqiqatlardan məlum olduğu kimi, insan, dünya, tanrılar, ruhlər və s. haqqında hekayələr [13, s. 328], bütün başlanğıcların başlanğıcı haqqında müqəddəs tarixdir [14, s. 384]. Mifoloji düşüncənin özünəməxsus xarakteri onun yaradılışdan bəhs etməsidir.

Mifologiyada yaradılış ilk əcdadlar arasındakı nikahdan başlanır [12, s. 422]. Oğuz türklərinin mifologiyasında Oğuz kağanın göy və yer qızları ilə evlənməsi oğuzlar üçün müqəddəs nikah hesab olunur. Oğuz inancına görə, bütün Oğuz xalqı bu nikahdan yaranmışdır.

Mifoloji mətnlər içərisində “antropoqonik miflər” adlanan mətnlər insanların ilk ata və ilk anadan necə yaranmasından bəhs edir [11, s. 87]. Şərqlər xalqlarının mifoloji şüurunda dünyanın, insanların, tayfaların, qəbilələrin, xalqların yaradılışı ilə bağlı ilkin miflər vardır. Bu mifik hekayələrdə hər bir xalqın özünün necə yaranması ilə bağlı maraqlı mifik düşüncələr vardır. Şübhəsiz ki, belə mifik hekayələrin hamısında ilk ata və ilk anadan bəhs olunur. Bu prizmadan yanaşdıqda Leyli və Məcnunun nakam məhəbbəti haqqında hekayənin kökündə də ilk ata və ilk ananın izdivacından bəhs edən mifik hekayət durur. Bu baxımdan, “Leyli və Məcnun” hekayəsi Şərqlər xalqları üçün mifik baxımdan doğma idi və müxtəlif xalqlar arasında yaddaşlara həkk olaraq ümumsərqlər süjetinə çevrildi.

N.Araslı və Z.Allahverdiyevanın tədqiqatlarına görə, bünövrəsini ərəb mənəblərindən götürən “Leyli və Məcnun” hekayətinin ayrı-ayrı süjetlərinin kökü

Nizamiyə qədərki dövrə gedib çıxır. Bu süjetlər Yaxın və Orta Şərqdə, o cümlədən Türkünstan və Azərbaycanda yayılmışdır.

Nizami bu mövzunu işləyərkən məzmun və forma baxımından ona yeni don geyindirmişdir. Şair “Leyli-Məcnun” mövzusunu özünün yüksək bədii istedadına məxsus tərzdə tam fərqli planda işləmişdir. Şair bu mövzuya tamamilə yeni müəllif konsepsiyası baxımından yanaşmışdır. Məsnəvinin “daxili aləmində”, onda təcəssüm olunmuş yeni bədii-estetik ideallarda və s. biz bu yanaşmanın şahidi oluruq. Nizami digər məsnəvilərində olduğu kimi bu poemada da türk epik folklor ənənəsinə əsaslanmaqla yeni bir ruhda, novatorcasına gözəl bir əsər ərsəyə gətirmişdir. Çünki türk ruhu hər zaman şairin qanında coşub daşmışdır. Bu coşqu onun əsərlərinin ana ruhuna da hakim olmuşdur. Bu cəhətdən, İlham Abbasova görə, Nizaminin türklüyə bağlılığı təkcə dil məsələsində deyil, “şairin yaradıcılığının məzmun və ideya istiqamətlərində, onun dünyagörüşü və düşüncə tərzində də çox qabarıq və aydın şəkildə görünür” [1, s. 340].

Maraqlı məqamlardan biri odur ki, müəllif “torki”ni, yəni “türklük” məsələsini bu poemada fərqli şəkildə qoymuşdur. Bunu iki planda müşahidə etmək mümkündür:

Birincisi, Nizami özünəqədərki ədəbiyyat ənənələrindən istifadə edərkən sünilikdən uzaq olmuşdur, ənənəyə həmişə yaradıcı yanaşmışdır. Yəni Nizaminin yararlandığı istənilən material özünün müəllif konsepsiyasına uyğun şəkildə yaradıcı kombinasiyalara məruz qalmışdır. Dahi Nizami bir şair kimi yaradıcı təfəkkürə malik sənətkar idi. Dahi şair zamanının mənsub olduğu ədəbi məkanın ədəbi-poetik, fəlsəfi-konseptual prinsiplərini dəyişərək ədəbiyyata yeni baxış gətirmişdir. Nizaminin yaradıcılığının dünya səviyyəsində məşhurlaşması və bu söz xəzinəsinə çoxsaylı dünya tədqiqatçıların marağının cəlb olunması bir daha şairin yeni baxış prizmasının və bəşəriyyətin bariz sübutudur. İ. Abbasovun qənaətlərinə görə, türk bədii təfəkkürünün ən möhtəşəm təzahürlərindən biri olan Nizami yaradıcılığı dünya ədəbiyyatının gedişatına böyük təsir göstərmişdir. “Bütün dünyada insan mənəviyyatının və psixologiyasının ifadəsi kimi qəbul edilən müasir anlamda bədii ədəbiyyat məhz Nizamidən başlayır”. Nizamiyə qədər bütün xalqların folklorunda və antik ədəbiyyatında insan mənəviyyatının ifadəsi, psixoloji yaşantılarının inikası yoxdur. Hər şeyin ilahi qüvvənin iradəsindən, alın yazısından, taleyin, qəzavü-qədrin hökmündən asılı olduğu təlqin edilir. İnsanın psixoloji durumu, mənəvi haləti heç nəyi həll etmir [1, s. 344].

Nəticə. Deyilənlərdən bu qənaətə gəlirik ki, Nizami yalnız nəhəng farsdilli ədəbiyyat çevrəsində deyil, dünya ədəbiyyat tarixində “müasir ədəbiyyatın” yaradıcısıdır. Bunlar Nizaminin bəşəriyyətin gələcəyi ilə bağlı işıqlı düşüncələri, humanizm prinsipli yanaşmalarıdır. Bu, onun ədəbiyyatın missiyasının bilavasitə bəşəriyyətin gələcəyi ilə bağlı olması haqqındakı inam və düşüncəsində parlaq şəkildə ifadə olunmuşdur. “Keçmiş” insanlığın “indisinin” (bugününün) yaddaş təcrübəsi kimi qəbul edən Nizaminin bütün diqqəti “gələcəyə”, sabaha yönəlmişdir. Bu cəhətdən, Mahirə Hüseynovanın “Xəmsə”ni bütövlükdə “*gələcək üçün çağırış*” adlandırması Nizami yaradıcılığının bütün bədii-estetik və fəlsəfi-idraki mahiyyətini ifadə edir [3, s. 6].

Nizaminin türklüklə bağlı birinci yanaşmasından belə qənaətə gəldik ki, türklük (“torki”) “Leyli və Məcnun” məsnəvisində bəşəri ideallarla insanpərvərlik, humanizm ideyaları ilə qovuşaraq yeni bir harmoniya yaratmışdır.

İkincisi, Nizami “Leyli və Məcnun” poemasında türklük probleminə özünün açıq-aydın milli-etnik, siyasi-ideoloji yanaşmasını ifadə etmişdir. Nizamini bu məsələni belə

açıq şəkildə yazmağa təhrik edən bir səbəb olmuşdur. Belə ki, məsnəvinin yazılmasını sifariş verən Şirvanşah Axsitan şairin milli heysiyyətinə toxunmuşdur. Şirvanşah Axsitanın ədəbiyyatımıza yanaşmasında şüubi baxışları mövcud olmuşdur. Hər zaman qəlbi türk milli ruhu ilə döyünən, Azərbaycanın vətənpərvər oğlu Nizami Axsitanın bu mövqeyinə sakit dayana bilməzdi. O, məsnəvinin giriş hissəsində bu fikirlərə qarşı öz mövqeyini cəsarətlə qoymuşdur. O, türk dil kimliyi, türk milli kimliyi, türk ədəbi-estetik kimliyi haqqındakı düşüncələrinin onun üçün nə qədər ali səviyyədə olduğunu göstərmişdir. Nizami bununla təkcə öz milli əqidəsini göstərməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda türklüyün XII əsrdə milli ideoloji düşüncədəki mövqeyini göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov İ. Nizaminin türk ruhu / Nizami Gəncəvi-880. Çağırış ili (məqalələr toplusu). – Bakı: Müəllim, – 2021, – s. 339-345
2. Araslı H. Şərqdə “Leyli və Məcnun” əsərləri / Nizami, 4 kitabda, I kitab. – Bakı: Azərnəşr, – 1940, – 194-237
3. Hüseynova, M. “Nizami Gəncəvi ili”: gələcək üçün çağırış / Nizami Gəncəvi-880. Çağırış ili (məqalələr toplusu). – Bakı: Müəllim, – 2021, – s. 6-13
4. Qafarlı R. Nizami poeziyasında məkan, zaman və kəmiyyət vahidləri: dini-mifoloji düşüncə kontekstində / Nizami Gəncəvi və folklor (məqalələr məcmuəsi). – Bakı: Nurlan, – 2013, – 36-64
5. Qafarlı R. Mifologiya [6 cildə]. Mifogenez: rekonstruksiya, struktur, poetika / R.Qafarlı. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015, I cild, – 454 s.
6. Rza R. Yüksək eşqin böyük heykəli // “Ədəbiyyat qəzeti”, – 27 sentyabr, – 1947-ci il
7. Rzasoy S. Nizami poeziyası: Mif-Tarix konteksti / S.Rzasoy. – Bakı: Ağrıdağ, – 2003, – 211 s.
8. Sasanian Ç.S. Nizaminin “Leyli və Məcnun” poeması / Ç.S.Sasanian. – Bakı: Elm, – 1985, – 124 s.
9. Şirvani Y.Z. “Leyli və Məcnun” əsərinin meydasa gəlməsi məsələsinə dair / Nizami, 4 kitabda, III kitab. – Bakı: Azərnəşr, – 1941, – s. 114-127
10. Yaqubova M. Mifik-tarixi mətndən bədii mətnə transformasiya: Leyli və Məcnun hekayəsi // XXI yüzillikdən Nizamiyə baxış (Dünya mədəniyyəti və ədəbiyyatına böyük töhfələr vermiş dahi şair Nizami Gəncəvi yaradıcılığına həsr olunmuş respublika konfransının (26 aprel 2021-ci il, Bakı) materialları). – Bakı, – 2021, – s. 78-94
11. Иванов В.В. Очерк «Антропогонические мифы» / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 1. – Москва: Советская энциклопедия, – 1980, – с. 87-89
12. Левинтон Г.А. Очерк «Священный брак» / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. – Москва: Советская энциклопедия, – 1982, – с. 422-423
13. Мелетинский Е.М. Общее понятие мифа и мифологии / Мифологический словарь. Гл. ред. Е.М.Мелетинский. – Москва: Советская энциклопедия, – 1990, – с. 634-640
14. Элиаде М. Аспекты мифа / М.Элиаде. – Москва: Академический проект, – 2001. – 240 с.